

DOI: <https://doi.org/10.61491/yk.15.2023.8057>

**მე-20 საუკუნის პირველი მეოთხედის ქუთაისის პრესა
ქართველთა ეთნიკური და კულტურული
იდენტობის დაცვის აუცილებლობის შესახებ**

**In the first quarter of the 20th century,
the Kutaisi press emphasized the necessity of protecting
the ethnic and cultural identity of Georgians**

რუსუდან მიქაუტაძე

აკაკი წერეთლის სახელწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ქუთაისი

Rusudan Mikautadze

Akaki Tsereteli shtate University
Georgia, Kutaisi

აბსტრაქტი

ეთნიკურ თვითშეგნებას ეთნიკური კულტურა და ენა განსაზღვრავს. თუ ეთნოსი კარგავს კულტურულ სპეციფიკას, ის არსებობას წყვეტს როგორც დამოუკიდებელი ეთნოსი. სწორედ ეს საშიშროება დაინახეს ქართველმა საზოგადო მოღვაწეებმა სახელმწიფოებრიობის დაკარგვის შემდეგ და ქართული პრესის საშუალებით, განსაკუთრებით მე-20 საუკუნის დასაწყისიდან, გაააქტიურეს ბრძოლა რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ, მიუხედავად რეპრესიებისა რუსეთის მმართველი წრეების მხრიდან.

ქუთაისში გამომავალი გაზეთები, მიუხედავად ცენზურისა, ცდილობდნენ ხალხის მასებამდე მიეტანათ ბევრი საჭირობოროტო საკითხი, რომელიც გაქრობით ემუქრებოდა ქართველ ერს. ეს ეხებოდა ქართულ ენას, გალობას, ქართული არქიტექტურის ნიმუშებს, არქეოლოგიურ სიძველეებს და ა.შ. მე-20 საუკუნის პირველი მეოთხედის ქუთაისის პრესაში გამოქვეყნებული სტატიების მიზანი იყო ხალხს გაეგო და გაეანალიზებინა ქართული კულტურის მნიშვნელობა, ჩაენერგა მათში სიამაყის გრძნობა იმ მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისა, რომლის ცოდნა თითოეული ქართველისთვის აუცილებლობას წარმოადგენდა და ქართული იდენტობის შენარჩუნებისთვის ერთ-ერთი უმთავრესი საშუალება იყო.

ამავე საქმეს ემსახურებოდნენ ქუთაისის კულტურულ-საგანმანათლებლო ორგანიზაციები. ისინი სხვადასხვა ღონისძიებებით ცდილობდნენ ხელი შეეწყოთ ქართველ ხალხში ეროვნული თვითშეგნების ამაღლებისათვის, ეროვნული სიამაყის გრძნობის გაღვივებისათვის. სწორედ მათი დახმარებით ქართულმა საზოგადოებამ მოახერხა შეემეცნებინა საკუთარი კულტურული „მე“ და მოეხდინა თვითიდენტიფიცირება.

საკვანძო სიტყვები: XX საუკუნის პირველი მეოთხედის ქუთაისის პრესა, ქართველთა იდენტობის საკითხი.

ABSTRACT

Ethnic self-awareness is defined by ethnic culture and language. If an ethnic group loses its cultural specificity, it ceases to exist as an independent entity. This was the concern Georgian public figures had following the loss of statehood. Through the Georgian press, particularly from the early 20th century onward, they actively resisted Russification policies despite repression from Russian authorities. Newspapers in Kutaisi, despite censorship, aimed to educate the public on pressing issues threatening Georgian identity: the Georgian language, music, architectural samples, archaeological artifacts, and more. Articles in the Kutaisi press sought to make people understand and appreciate Georgian culture, fostering pride in its centuries-old history, which they believed essential for every Georgian and crucial for preserving Georgian identity. Cultural and educational organizations in Kutaisi played a pivotal role in promoting national self-awareness and instilling a sense of pride among Georgians. Through various initiatives, they helped Georgian society rediscover its cultural identity and assert its national consciousness.

Keywords: Kutaisi press of the first quarter of the 20th century, the issue of Georgian identity.

თითოეული ადამიანისთვის ეთნიკური თვითმყოფადობა ნიშნავს მის მიკუთვნებულობას კონკრეტული ეთნიკური საზოგადოებისადმი. მისი დახმარებით ადამიანი იდენტიფიცირდება თავისი ეთნიკური ჯგუფის იდეალებთან და სხვა ხალხებს ყოფს თავისი ეთნიკური სტანდარტებიდან გამომდინარე – მსგავსად და განსხვავებულად. ეთნიკური იდენტობა განპირობებულია ეთნოსის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებითა და ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით. ამიტომ ისინი მნიშვნელოვან მდგრადობას იჩენენ და შემოინახებიან მაშინაც კი, როცა ეთნოსის ცხოვრების

პირობები ძლიერ იცვლება. ეთნიკურ თვითშეგნებას ეთნიკური კულტურა და ენა განსაზღვრავს. თუ ეთნოსი კარგავს კულტურულ სპეციფიკას, ის არსებობას წყვეტს როგორც დამოუკიდებელი ეთნოსი. სწორედ ეს საშიშროება დაინახეს ქართველმა საზოგადო მოღვაწეებმა სახელმწიფოებრიობის დაკარგვის შემდეგ და ქართული პრესის საშუალებით, განსაკუთრებით მე-20 საუკუნის დასაწყისიდან, გააქტიურეს ბრძოლა რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ მიუხედავად რეპრესიებისა მეფის რუსეთის მმართველი წრეების მხრიდან.

მე-20 საუკუნის 10-იანი წლებიდან რუსეთის კოლონიურმა მმართველობამ ნება დართო მის შემადგენლობაში მყოფ სხვადასხვა ერებს მშობლურ ენაზე გამოეცათ ჟურნალ-გაზეთები. მიუხედავად მკაცრი ცენზურისა, ამან საშუალება მისცა ქართველ საზოგადო მოღვაწეებს ხალხის მასებამდე მიეტანათ ბევრი ის საჭირბოროტო საკითხი, რომელიც გაქრობით ემუქრებოდა ქართველ ერს. უპირველეს ყოვლისა, ეს ეხებოდა ქართული ენის, ისტორიის, ქართული მუსიკის, საეკლესიო გალობის გაუქმების საკითხებს, ქართული ისტორიულ-კულტურული ძეგლების სავალალო მდგომარეობას. ქუთაისის ქართულმა პრესამ, რომელსაც სათავეში ედგნენ ეროვნულად მოაზროვნე ადამიანები, დაიწყო მთელი რიგი სტატიების ბეჭდვა, რომელთა პათოსი მიმართული იყო ეროვნული თვითშეგნების გაღვივებისაკენ და აღნიშნული საკითხების მიმართ ყურადღების გამახვილებისაკენ. ისინი ცდილობდნენ გასაგები ენით აეხსნათ მოსახლეობისათვის, თუ რა საშიშროების წინაშე იდგა ქართველთა იდენტობა, ზოგჯერ სარკასტულ და შეურაცხმყოფელ ტონსაც არ იშურებდნენ, რათა ქუთაისის ინტელიგენციის თავმოყვარეობაზე ემოქმედათ, ოღონდ დასახულ მიზანს შედეგი მოყოლოდა.

ცარიზმის მესვეურებმა უპირველესად იერიში ქართულ ენაზე მიიტანეს. მათ კარგად ესმოდათ, რომ ენა აყალიბებს ადამიანის პიროვნებას, ეს უკანასკნელი კი ენის საშუალებით აღიქვამს თავისი ხალხის მენტალობას, ტრადიციებსა და ჩვეულებებს, ასევე, სამყაროს სპეციფიკურ კულტურულ სახეს. ენის მეშვეობით ხდება კულტურული იდენტობის გადაცემა თაობიდან თაობაზე, რომ მშობლიური ენის დაუფლებასთან ერთად ისწავლება წინა თაობების მიერ დაგროვილი განზოგადებული გამოცდილება. ამიტომაც განსაკუთრებით ებრძოდნენ ქართულ ენას და ცდილობდნენ მის ამოძირკვას საგანმანათლებლო დაწესებულებებიდან. საგანგაშო მდგომარეობა შეიქმნა ქუთაისში, სადაც სახალხო სკოლების პირველი რაიონის ინსპექტორმა გროზდოვმა მოსთხოვა მასწავლებლებს დაეწყოთ მოსწავლეებს რუსულის შესწავლა პირველი კლასის პირველი სემესტრიდან. ამან დიდი დაპირისპირება გამოიწვია ქალაქის თვითმმართველობის სასკოლო კომისიასა და გუბერნიის სახალხო სკოლების დირექციას შორის. დაპირისპირება საბოლოოდ იმით დასრულდა, რომ 1913 წლის ნოემბერში, ქუთაისის გუბერნიის სახალხო სკოლების ახალმა დირექტორმა ვიშნევსკიმ გასცა ბრძანება, რომლის თანახმად, ერთკლასიან და ორკლასიან სასწავლებლებში რუსული ენის

არმცოდნე ბავშვებისთვის პირველ ნახევარ წელიწადში რუსულის სწავლება არასავალდებულო გახდა. ეს იყო ქუთაისის გუბერნიის მასწავლებელთა დიდი გამარჯვება ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკის პირობებში.

ქუთაისის სხვადასხვა საგანმანათლებლო ორგანიზაციებმა და პრესამ ქართული ენის უფლებების დაცვისათვის ბრძოლა თავიანთი საქმიანობის ერთ-ერთ მთავარ მიმართულებად გამოაცხადეს. გაზეთ „იმერეთის“ საშუალებით ქართველი ინტელიგენცია დაჟინებით მოითხოვდა, რომ სკოლებში ქართული ენა რუსულთან ერთად სავალდებულოდ გამოცხადებულიყო.

ქუთაისის პრესის კორესპონდენტები ქართული ენის აბუჩად აგდების საქმეში, უპირველეს ყოვლისა, ზრალს თვითონ ადგილობრივ ინტელიგენციას და მათ ოჯახებს დებდნენ, რადგან მათ სათანადოდ არ ჰქონდათ გაცნობიერებული მშობლიური ენის მნიშვნელობა ერის თვითმყოფადობის შენარჩუნებაში. ისინი მწვავე პუბლიცისტური წერილებით ცდილობდნენ მოსახლეობის ფართო ფენების გამოღვივებას, საზოგადო პრობლემებისადმი მათ შემობრუნებას. არაერთი სტატია მიემდგვნა ქართველი ინტელიგენციის უმოქმედებას და გადაგვარებას, მათ ინდეფერენტულობას და „უნიადაგო“ ცხოვრებას, რადგან ისინი სირცხვილად მიიჩნევდნენ ქართულად საუბარს. უფრო მეტიც, ზოგიერთი ოჯახი განცხადებითაც კი მიმართავდა სკოლის დირექტორს, რომ მისი შვილი გაეთავისუფლებინათ ქართული ენის შესწავლისაგან.

ქალაქში შექმნილ ამ მდგომარეობას გაზეთმა „კოლხიდამ“ დაუპირისპირა ახალი რუბრიკა „შინაური მტრების“ სახელწოდებით, სადაც იბეჭდებოდა სილოვან ხუნდაძის მამხილებელი სტატიები ქართველთა ოჯახების გულგრილობაზე მშობლიური ენის მიმართ. სილოვანი დამაჯერებლად საუბრობდა ქართული ენის დაცვის აუცილებლობის შესახებ და მასში მთავარ როლს ქართველ ქალს აკუთვნებდა. გაზეთმა არაერთი სტატია დაბეჭდა „მოკისკისე, ბანქო-ბაქარა-ფრაპის“ მოთამაშე „კარტველი კალების“ წინააღმდეგ, რომელთაც ქართული არ იცოდნენ და უფრო მეტიც, სირცხვილად მიაჩნდათ დედაენაზე საუბარი. იგი მოურიდებლად აკრიტიკებდა ქართველ ქალთა გაუნათლებლობას, საზოგადოებრივ საქმეთა მიმართ ზერელე დამოკიდებულებას, მიუთითებდა, რომ „რუსეთიდან ნასესხებმა კულტურამ დაამახინჯა ჩვენი ეროვნული თვისებები, უპ. ყოვლისა კი ენა, რომელიც საუკეთესო გამოხატულება იყო ერის გრძნობებისა“ (კოლხიდა, №11, 1911). ს. ხუნდაძეს გვერდით დაუდგნენ იპ. ვართაგავა, ნ. თავდგირიძე, აკ. წერეთელი და სხვები, რომლებიც თავიანთ სტატიებში მახვილი იუმორით, ხშირად კი მწვავე გამონათქვამებით ცდილობდნენ გამოეფხიზლებინათ ქართველი ქალები, გამოეყვანათ ისინი საზოგადოებრივ ასპარეზზე, რათა სათავეში ჩადგომოდნენ შვილების ეროვნულ ნიადაგზე აღზრდის საქმეს. ქალების ნაწილმა კრიტიკას საფუძვლიანად უპასუხა და ამ საქმეში თანაბარი პასუხისმგებლობა დააკისრა მამაკაცებსაც, რადგან სწორედ მათ, ევროპასა და რუსეთში განათლებამიღებულებმა, შემოიტანეს საქართველოში

ის ჩვევები და ფსევდოკულტურა, რამაც შეარყია ქვეყნის ეროვნული თვითშეგნება და აბუჩად აიგდო ენა. გაზ. „კოლხიდას“ რედაქციამ სრულად გაიზიარა ქალთა ეს შეხედულება და მიუთითა, რომ ქართული ენის დასაცავად უნდა დარაზმულიყო მთელი საზოგადოება და მისი არცოდნა ეროვნული თავმოყვარეობისა და ეროვნული თვითშეგნების არქონას დაუკავშირა.

ქუთაისის პრესის ამგვარმა აქტიურმა პოზიციამ შედეგი გამოიღო. მან დააფიქრა ინტელიგენცია დ ხელი შეუწყო ისეთი საზოგადოებრივი ორგანიზაციების ჩამოყალიბებას, რომლებიც ზრუნავდნენ განათლების ეროვნულ ნიადაგზე მოწყობისა და ქართული ენის გადარჩენისთვის, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის პროპაგანდისთვის, ისტორიული სიძველეების დაცვისა და შენარჩუნებისთვის.

ქუთაისის პრესის კორესპონდენტებს უნდა ვუმაღლოდეთ ბევრი ძველი კულტურული ძეგლის გადარჩენას, მათი დაცვის აუცილებლობისათვის მოწოდებას და პოპულარიზაციას. თავიანთი სტატიებით ისინი აცნობდნენ ხალხს ერის წარსულ დიდებას, კულტურული ძეგლების ისტორიულ მნიშვნელობას, სთხოვდნენ შეეგროვებინათ და სათანადო ორგანოებისთვის გადაეცათ ისტორიულ-არქეოლოგიური მასალები, ძველი ხელნაწერები, სხვადასხვა არტეფაქტები და ა. შ.

ამ საქმეს ქუთაისში სათავეში ჩაუდგა 1911 წლის 4 დეკემბერს ჩამოყალიბებული დამოუკიდებელი საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება. დამფუძნებელ კრებაზე საზოგადოებამ მთავარ ამოცანად დაისახა დაეცვათ და შეეგროვებინათ დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მოპოვებული ადგილობრივი და საქვეყნო მნიშვნელობის მქონე სიძველეები, რადგან პრესაში არაერთი ცნობა იყო გამოქვეყნებული, თუ როგორ ცდილობდნენ საქართველოში ჩამოსული უცხოელები სხვადასხვა არტეფაქტების ქვეყნიდან გატანას (კოლხიდა, №114, 1911). საისტორიო საზოგადოების წევრებმა: ს. გორგაძემ, კ. კეკელიძემ, ი. აბულაძემ და სხვებმა შეკრიბეს დიდძალი მასალა, ხელნაწერები, არქეოლოგიური სიძველეები, ნუმიზმატიკის ნიმუშები, აღწერეს გელათის მონასტრის მდიდარი ბიბლიოთეკის ხელნაწერები. ამ საქმეში დიდი წვლილი შეიტანეს თავადაზნაურთა ოჯახებმაც, რომელთაც ძვირფასი ნივთები უსასყიდლოდ დაუთმეს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას ახალი ეროვნული მუზეუმის შესაქმნელად. ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ ქართველ ერს მართლაც ბევრი ძვირფასი განძი გადაურჩინა განადგურებასა და ხელყოფას (მიქაუტაძე 2019: 196-208). ქუთათურებისათვის ერთ-ერთი უმთავრესი საზრუნავი ბაგრატის ტაძრის ნაშთის დაცვა იყო. საზოგადოების ინიციატივით შეიქმნა ტაძრის ნაშთის დაცვის კომიტეტი, რომელმაც მოუწოდა მოსახლეობას გაეღოთ შემოწირულობები ტაძრის გალავნის გასაკეთებლად, შიდა ეზოს მოსაწყობად, ჩუქურთმიანი ქვების ერთ ადგილზე შესაკრებად. ქუთაისის მუზეუმის ფონდში დაცულია საბუთი, რომლის მიხედვითაც სთხოვენ ქალაქის გამგეობას დაეხმარონ ტაძრის აღმოსავლეთი კედლის გამაგრებაში, რომ არ დაიქცეს (ქსიმ, ფ. 2173, საბ. 1174; ფ. 5286, საბ. 3). ტაძრის

დაცვის კომიტეტმა ეზო ჩაასწორა, გაიტანეს აქედან სასაფლაო, გააშენეს ბაღები, ტაძარს დაუყენეს მცველი, რომ ჩუქურთმიანი ქვები მოსახლეობას სახლში არ წაეღო. ამ ღონისძიებაში ჩართული იყო ქართული ეკლესიაც. ყოვლადუსამღვდელოეს გიორგის მოწოდებით დაიწყო შემოწირულობათა შეგროვება ტაძრის ირგვლივ გალავნის ასაშენებლად. მალე ტაძარი მართლაც შესანიშნავი გალავნით დამშვენდა.

ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ დიდი როლი შეასრულა გეგუთის ციხე-დარბაზის ნაშთის გადარჩენაში. მან აღძრა შუამდგომლობა გუბერნატორთან, რომ ციხე-დარბაზის მახლობლად მდგარი რუსული ჯარის ნაწილი გადაეყვანათ სავარჯიშოდ სხვა ადგილას, რადგან მათი საარტილერიო ვარჯიში ძეგლს აზიანებდა. გუბერნატორმა თხოვნა დააკმაყოფილა (მჭედლიძე 1995: 498; სამშობლო, №399, 1916).

ქუთაისის პრესაში გამოქვეყნებული სტატიების მიზანი, რომელიც ეხებოდა ჩვენი ერის კულტურის ისტორიას, იყო ხალხს გაეგო და აღექვა ქართული კულტურის მნიშვნელობა, ჩაენერგა მათში სიამაყის გრძნობა იმ მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისა, რომლის ცოდნა თითოეული ქართველისთვის აუცილებლობას წარმოადგენდა და ქართული იდენტობის შენარჩუნების ერთ-ერთი უმთავრესი საშუალება იყო.

ხალხში ქვეყნის ისტორიისა და კულტურის სიყვარულის გაღვივებისათვის ქუთათური საზოგადო მოღვაწეები ცდილობდნენ სხვადასხვა ღონისძიების ჩატარებას. ერთ-ერთი მათგანი იყო საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მიერ 1917 წლის 26 და 27 იანვარს დავით აღმაშენებლის ხსოვნის დღის აღნიშვნა. ამ ღონისძიებით მათ სურდათ ეჩვენებინათ მოსახლეობისთვის ქართული კულტურის სიდიადე, მისი თვითმყოფადობა და განსაკუთრებულობა. ტრიფონ ჯაფარიძემ მსმენელების წინაშე გამოსვლისას აღნიშნა: „ჩვენ გვინდა საზოგადოება თანდათან ისტორიულ სარკეში ჩავახედოთ და თუ ვინმემ თავი ვერ იცნო, სარკეს ნუ დააბრალებს. გახშირებული დაკვირვებით მსგავსება გამოაშკარავდება და ჩვენს წინანდელ სახეს ვიცნობთ“ (სამშობლო, №540, 1917).

ეროვნული იდენტობის შენარჩუნების ერთ-ერთ ღერძს ქართული მუსიკაც წარმოადგენდა. ზოგი რუსი კომპოზიტორი ქართულ ხალხურ მუსიკას „ყვავ-ყორნების ჩხავილს“ ადარებდა. უფრო მეტიც, ეკლესიებიდან იდევნებოდა ქართული მრავალხმიანი გალობა და მისი ჩანაცვლება ხდებოდა რუსული გალობით. ქართული მუსიკის პროპაგანდას ქუთაისში და მთელს საქართველოში დიდი ამაგი დასდო ქართველმა კომპოზიტორმა და შემსრულებელმა კოტე ფოცხვერაშვილმა. მარტო 1916 წლის ზაფხულში მან ჩაატარა 10 ლექცია იმერეთის, გურია-სამეგრელოს ქალაქებსა და დაბებში, ჩრდილო კავკასიის აგარაკებზე (სამშობლო, №344, 1916), ხოლო 27-28 ოქტომბერს ქუთაისის თეატრში გამართა ლექცია-კონცერტები: აქედან მრავალი ახალი სიმღერა, ჰიმნი, საგალობელი, შესრულდა სიმფონიური პოემა „სიმღერა ამირანზე“. თვით კოტე ფოცხვერაშვილმა შეასრულა „ჩანგურული“, „მესტირული“, „დიღინი“, გალობით წაიკითხა ქართული

სახარება. კონცერტზე მან მკაცრად გააკრიტიკა ქართველი საზოგადოება „გადაგვარებული სმენისათვის“, მოუწოდა მათ ჩაენერგათ შვილებისთვის ქართული ჰარმონიული მუსიკის სიყვარული, სკოლებში სასწავლო საგნად შემოეღოთ ქართული მუსიკის კურსი“ (სამშობლო, №471, 1916).

გაზეთი „Закавказская речь“ წერდა, რომ „ეროვნული შეგნების ქმნადობის ერთ-ერთ რგოლს წარმოადგენს კ. ფოცხვერაშვილის სიტყვა-მუსიკობანი. მან აუცილებლად დაგვიმტკიცა, რომ სულიერი სიმდიდრის ის ნაწილი, რომელსაც მუსიკა წარმოადგენს, ჩვენთა ძველთაგან ნაანდერძევი, თანამედროვე განვითარებული მუსიკის იდეალი ყოფილა. ...ჩვენი საზოგადოება მოვალეა ცნობილ ქართველ კომპოზიტორს ქართული მუსიკის აღდგენისა და განახლების საქმეში ხელი მოუმართოს და შეეწიოს“. (Закавказская речь, №71, 1916; სამშობლო, №520, 1917).

ქართველი საზოგადო მოღვაწეების, კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებების ეს დიდი ძალისხმევა ხელს უწყობდა ქართველი ეთნოსის ეროვნული თვითშეგნების ამაღლებასა და მათში სიამაყის გაღვივებას მდიდარი ქართული კულტურის მიმართ, მის პოპულარიზაციას. ქართველ საზოგადო მოღვაწეებს და პრესას უდიდესი წვლილი მიუძღვით ქართველთა ეთნიკური თვითმყოფადობის შენაჩუნებაში, რადგან მათი დამსახურებით საზოგადოების დიდმა ნაწილმა შეძლო გაეთავისებინა საკუთარი კულტურული „მე იმ კულტურული მახასიათებლების მიხედვით, რომელიც ისტორიულად დამახასიათებელი იყო ჩვენი საზოგადოებისთვის და სწორედ ამ პოზიციებიდან მოეხდინა თვითიდენტიფიცირება.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

კოლხიდა 1911: გაზეთი „კოლხიდა“, №11, №114, 1911.

მიქაუტაძე 2019: მიქაუტაძე რ., ნარკვევები ქართული კულტურის ისტორიიდან. ქუთაისი, 2019.

მჭედლიძე 1995: მჭედლიძე გ., ქუთაისის ახალი ისტორიის ნარკვევები. თბილისი, 1995.

სამშობლო 1916: გაზეთი „სამშობლო“, №344, №399, №471, 1916.

სამშობლო 1917: გაზეთი „სამშობლო“, №540, №520, 1917.

ქსიმ: ქუთაისის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი, ფონდი 2173, საბ. 1174, ფონდი 5286, საბ. 3.

Закавказская речь 1916: გაზეთი „Закавказская речь“, №71, 1916.